

Кирил Галев

ХРОНОЛОГИЯ НА БОГОСЛОВСКОТО ТВОРЧЕСТВО НА ТЕОДОР II ЛАСКАРИС

The author is a doctoral student in Systematic Theology at the Faculty of Theology of Sofia University “St. Kliment Ohridski;” e-mail: kgalev@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0003-4007-2703>.

Abstract: Cyril Galev, *Chronology of the Theological Works of Theodore II Laskaris*.

The article “Chronology of the Theological Works of Theodore II Laskaris” explores the theological writings of Theodore II Laskaris (1222–1258), emperor of Nicaea, and their chronological development within the intellectual and political landscape of 13th-century Byzantium. Emphasizing his major polemical work *Eight Orations Against the Latins*, this study situates his theological arguments within the broader context of Byzantine-Latin relations, church doctrine, and imperial ideology. By drawing on the works of Dimitar Angelov, Christos Krikonis, and Sophia Georgiopolou, the article reassesses existing scholarly positions on the dating of Laskaris’ texts and provides a refined timeline based on textual analysis, historical events, and manuscript evidence. The study highlights Theodore II’s theological contributions as a scholar-emperor, reflecting both his personal convictions and the political exigencies of his reign.

Keywords: *Theodore II Laskaris, Byzantine Theology, Eight Orations Against the Latins, Byzantine-Latin relations, Nicaean Empire, Chronology, Ecclesiastical Controversy, XIIIth-century Byzantium*

Увод

Единственият син на император Йоан III Дука Ватаци¹ и императрица Ирина Ласкарина, дъщеря на установилия Никеиската империя като наследник на Източната римска империя Теодор I Ласка-

¹ Йоан III Дука Ватаци (1192 – 3.X.1254 г.) – император на Никея от 15. XII. 1221г. Жени се за Ирина, дъщеря на Теодор Ласкарис, а през 1244 г. за Констанс (Анна), която е незаконна дъщеря на Фредерик II Хохенщауфен (вж. Kazhdan, Alexander, ed., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press 1991, 1047-1048).

рис², е Теодор II Ласкарис (ноември 1221/1222 г. – 16 август 1258 г.). За достатъчно краткия си живот той ни оставя немалко литературно наследство, все още недостатъчно изучено. Единствените преводи на български са на Георги Баласчев³ през 1918 г., посветена на сключването на мира с българите през 1256 г., и на Евелина Минева⁴ на описание на зимна буря при обсадата на родопската крепост Цепина. Като Никейски император (1254-1258 г.) той е не само изявен политически водач, но и учен, философ и богослов. Тук ще се опитам да разгледам приноса му към богословската мисъл, който е обусловен от религиозния, културния, политическия и не на последно място личния му контекст във времето, в което живее. Тази статия се стреми да предостави обзор на хронологията и значението на богословските му творби.

Историческа обстановка

Теодор II Ласкарис се ражда по време на един от най-мрачните и драматични периоди във византийската история, белязан от превземането на Града от войските на IV Кръстоносен поход през 1204 година. След трагичния 13. IV. 1204 година, империята е разпокъсана

² Теодор I Ласкарис (1174 – 1221 г.), основател и император на Никейската империя (1205 – 1221 г.). Жени се за дъщерята на Алексий III Ангел (1199) и скоро след това получава титлата деспот. След падането от престола на тъста си през 1203 г., бяга с жена си в Мала Азия и полага основите на империя в изгнание, уредена около град Никея (вж. Kazhdan, Al., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, p. 2040).

³ Георги Димитров Баласчев е роден на 10.04.1869 г. в Охрид. Виден изследовател-историк. Завършва Солунската мъжка гимназия (1888 – 1889 г.). Учителства в София и Цариград. Специализира във Виена. През 1902 – 1903 г. е уредник на Народния археологически музей, а през 1919 – 1921 г. – на Народния етнографски музей в София. Активно сътрудничи на редица периодични издания като „Български преглед“, „Преглед“, СбНУК със статии в областта на археологията, културната и политическата история. Умира в София на 06.10.1936 г. И. Лазаров, И. Тютюнджиев, П. Павлов „Документи за политическата история на средновековна България XII-XIV век“, 58-59, Велико Търново 1993, превод Георги Баласчев. [I. Lazarov, I. Tyutyundzhiev, P. Pavlov "Documents for the political history of medieval Bulgaria XII-XIV c., 58-59 translated by Georgi Balashev], Veliko Tarnovo 1993

⁴ Ангел Николов (ed.), Българско царство. Сборник в чест на -60годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов. София: УИ, 2018, 586-583 [Angel Nikolov (ed), *Imperium Bulgariae Collection in honour of 60th anniversary of associate professor Georgi N. Nikolov*, University Publishing House, St Kliment Ohridski, Sofia 2018].

като една от държавите-наследници се явява Никеиската империя⁵, основана от дядо му Теодор I Ласкарис. По време на властването на неговия баща Йоан III Дука Ватаци (1221-1254), Никея⁶ се превръща в културно и интелектуално средище, подобаващо на имперска столица. Както съответства на произхода му, той е подготвян за владетел, като сред учителите му и сподвижници са Никифор Влемидис⁷ (1197-1269) и Георги Акрополитис⁸ (1217-1282). Влиянието на Никифор Влемидис е много силно и наследникът на империята е възпитаван, за да стане достойният владетел. Еднакво добре обучаван е както в класическия *quadrivium*⁹ (геометрия, аритметика, астрономия, музика),

⁵ Никеиска империя (1204 – 1261 г.). Това е най-успешният наследник, появил се след падането на Града през 1204 г. Сърцевината ѝ е съставена от бреговете на Западна Мала Азия, извиващи се като арка от пафлагонийския бряг до югозападния край на Мала Азия. Ниеиската империя е структурирана около два различни блока; северен около Никея, официалната столица и западните брегове, където на хълмовете около Смирна Йоан III Дука Ватаци устройва своето седалище Нимфейон. В Никея е и катедрата на вселенския патриарх (вж. Kazhdan, Al., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, p. 356-357).

⁶ Никея (дн. Изник), град във Витиния, един от най-великите градове на Византия и седалище на два вселенски църковни събора. Става столица на тема Опсикион през VIII в. Теодор I Ласкарис е коронясан за император тук през 1208 г. и оттогава градът е имперска столица до 1261 г. (вж. Kazhdan, Al., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, p.1463-1464).

⁷ Никифор Влемидис (1197 – 1269 г.). син на лекар, малкият Никифор избягва от Константинопол с родителите си през 1204 г. и се установяват във Витиния, където се отдава на учение, включително и седем години медицина, до двадесет и шестата си годишнина. Последващата му църковна кариера е започната при патриарх Герман II (1224-1225 г.). През 1235 г. Никифор дава монашески обет, запазвайки името си. Най-важната му роля е на учител. Освен на бъдещия владетел е учител и на Георги Акрополитис (вж. Kazhdan, Al., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, p.296).

⁸ Георги Акрополитис (1217-1282 г.) – сановник, учител и историк на Никеиската империя. Роднина по линия на жена си на император Михаил VIII Палеолог. Родителите му го изпращат едва шестнадесет годишен в двора на Йоан III Дука Ватаци, за да продължи образоването си при Теодор Хексаптериг и Никифор Влемидис. През 1240 г. е вече наставник на наследника, като изпълнява административни и посланически задължения (вж. Kazhdan, Al., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, p. 47).

⁹ *Quadrivium* – или математически квартет обхваща четири дисциплини- аритметика, геометрия, музика и астрономия, като оформп допълва основната програма от граматика, диалектика и дидактика (философия). Никога не получава самостоятелно място във византийската образователна система (Kazhdan, Al., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, p. 1765).

така и в богословието, главно насочван, възпитаван и развиван от своя учител. Без съмнение в тази богата културна среда, водещата за бъдещия владетел фигура е на оформилия схващанията му Никифор Влемидис, който особено повлиява на богословските му стремления и възгледи.

При възкачването си трона през 1254 г. Теодор II Ласкарис наследява една сравнително силна военно, но религиозно разделена държава. Никейската империя се стреми да възстанови предишния блясък, величие и авторитет на православното християнство, олицетворявано от Константинополската патриаршия, докато се бори с външни и вътрешни затруднения като неприятното присъствие на латинската църква и всячески търсеното съединение с Константинопол. Такова е времето на поява на богословските съчинения на никейския император. Трябва да се уточни, че те са белязани от пламенна защита на православия и усилие за сближаване на разнопосочни богословски интерпретации.

Хронология на богословските съчинения на Теодор II Ласкарис

Богословските съчинения на Теодор II Ласкарис са съсредоточени по време на доста краткото му царуване. Ако и да има работи, който е наченал по време на образованието и на подготовката си да стане владетел (Никифор Влемидис се стреми да вплете във възпитаниката си философското и властническо начало), то преобладаващата част са създадени именно докато е на трона. Ето и кратък времеви обзор на богословското му творчество:

Преди да се възцари, Теодор II Ласкарис усилено се вълнува от богословие, философия и литература, което се и предполага, тъй като е възпитаник на най-величавите умове на времето си. Затова е естествено младият престолонаследник да придобие добра основа по отношение на православия. Ранните му работи, които са по-скоро философски отколкото богословски, включват лични впечатления, както и поетически отклонения, показващи ентузиазираното му отношение по религиозните въпроси. Още като престолонаследник започва да пише писма и кратки трактати на богословски теми. Тези му съчинения са по-скоро въведение и са основно във формата на

писмовно общуване с учителите и приближените му. Смисълът им е по-скоро вникването и способността за тълкуване на православната доктрина, които по-късно биха били основа за по-зрелите му богословски съчинения.

„Нравствени есета“¹⁰, условно датирани 1252 г., са 12 произведения на богословофилософски теми, които са писани, както уточнява ръкописът¹¹, по време на скръбта, причинена от ранната смърт на императрица Елена¹².

„Възхвала на светите безсребърници Козма и Дамян“¹³ (вероятно през 1252 г.) е изключително лично агиографско произведение, с което съимператорът благодари на светците-лечители, че са му помогнали да се справи с тежка болест. Към края на текста той отново споменава за смъртта на близка нему жена, която се черкувала и причастявала в църква, посветена на светците. Тази жена би могла да бъде майка му Ирина, или съпругата му Елена. Смъртта на императрицата е тема на доста от ранните му произведения, било то писма, „Нравствените есета“ или други.

Безспорно осемте слова, обединени в съчинение, известно ни под името „Християнското богословие“¹⁴ се явяват своеобразната връхна точка в богословското творчество на Теодор II Ласкарис. Освен изброените по-долу слова, за които все пак разполагаме с хронологически маркери, помагачи ни с приблизителната датировка, сборникът съдържа още пет, а именно – „За това, че Битието е едно“, „За

¹⁰ Angelov, Dimitar, „The Moral Pieces by Theodore II Laskaris“, *Dumbarton Oaks Papers*, 65/66 (2011/12), p. 237-269.

¹¹ Това са ръкописите - Ambrosianus gr. С 308 inf. (917), parchment, 13th century, 320 × 250 mm, 99 fols. И Paris, BnF, Cod. gr. 1193, parchment, 14th century, 261–63 × 182–90 mm, 137 fols. 62.

¹² Елена Асенина (1224 – 1252 г.) – дъщеря на Йоан Асен II и унгарката Анна Мария. Първоначално е сгодена на Балдуин II. По-късно е сгодена за Теодор II Ласкарис, като в замяна България изисква признаване на патриаршеско достойнство за Търновската архиепископия, а Никея получава териториални отстъпки в Тракия. Angelov, Dimitar, *The Byzantine Hellene: The Life of Emperor Theodore Laskaris and Byzantium in the Thirteenth Century* (Cambridge University Press 2019), p. 133.

¹³ Св. Козма и св. Дамян, също наричани Безсребърници. Култът се заражда около V в. В Константинопол, където две църкви (в Зевгма и Космидион) са им посветени около 440 г. (Kazhdan, Al., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, p. 1151).

¹⁴ Beck, H. G. „Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich“, C.H. Beck'sche Verlag, 1959, Muenchen, p. 673-674.

това, че Едното е Три“, „За божествените имена“, „За Светата Троица“, „За Благовещението“. Първите три слова, а и петото са на тринитарна тематика, четвъртото се занимава с богопознание, посветено е на Божествените имена и е написано в мистическата традиция на Псевдо-Дионисий Ареопагит, а осмото е слово за празника Благовещение. С изключение на петото слово всички останали са писани след поемането на пълната царска власт, а то самото е по-ранно творение, което е сътворено преди пратеничеството¹⁵ на Бертолд от Хоенбург (1253 г.)¹⁶.

„Първо слово за Битието“ – написано след поемането на пълната царска власт, след Рождество на 1254 г., най-вероятно след първата война с българите, в първите месеци на 1256 г.

„Първа“ и „Втора реч срещу латините“ или **„Изхождението на Светия Дух“** на VI и VII слово на **„Християнската богословие“**¹⁷ (есента на 1256 г.) са написани по случай на среща между Теодор II Ласкарис и папска делегация, когато се обсъжда различията относно *filioque*. В първата реч императорът говори за „знаещия и прекрасен легат“ и за „посланиците на светия папа и посланиците им, удостоени с почестите на официални представители“, а във втората говори за

¹⁵ Бертолд заминава за Мала Азия през 1253 г. M. Döberl, „Berthold von Vohburg-Hohenburg, der letzte Vorkämpfer der deutschen Herrschaft im Königreiche Sicilien: Ein Beitrag zur Geschichte der letzten Staufer“, DZGw 14 (1894):225–26. Че Бертолд е се намира в анатолийския византийски двор през есента на 1253 г е засвидетелствано в писмото на Теодор II Ласкарис до митрополита на Сарди Андроникос, който по това време е член на пратеничеството до папата. Виж N. Festa, *heodori Ducae Lascaris epistulae* CCXVII (Florence, 1898), p. 174. за това пратеничество вж F. Tinnefeld, „Das Niveau der abendländischen Wissenschaft aus der Sicht gebildeter Byzantiner im 13. und 14. Jh.“, ByzF 6 (1979): p. 254–60. Мисията на Бертолд е много чувствителна, а именно връщането в Италия на политическите бегълци семейство Ланча, които са близки роднини на втората жена на Йоан III Дука Ватаци, Констанс.

¹⁶ Бертолд от Хоенбург е смятан за дясната ръка на император Фредерик II Хоенщауфен и сам покровител на писмата. Пристигането му кара Теодор II Ласкарис да си даде сметка за отношенията с латинския Запад и да започне да подготвя издаване на нарастващите си литературни и философски творби. Angelov, Dimitar, *The Byzantine Hellene: The Life of Emperor Theodore Laskaris and Byzantium in the Thirteenth Century* (Cambridge University Press 2019), p. 128

¹⁷ Κρινώνης, Χρ., *Θεοδώρου Β' Λασκάρεως περί Χριστιανικῆς Θεολογίας Λόγοι*, 85–155, Θεσσαλονίκη 1990. Ръкописът е Cod. Vat. gr. 1113 (13th c.).

„италианци от Рим“¹⁸. Там също се обръща към дяконите, свещениците, епископите и патриарх Арсений¹⁹, като ги насърчава да избягват безполезните спорове и да не се страхуват от схващанията на отсрещната страна. Тези две речи са израз на подкрепа към византийското духовенство да не прави доктринални отстъпки.

Основните положения в това централно богословско съчинения на владетеля са следните: 1. Критика към Filioque – аргументите на императора са намират в поддръжката му на първоначалното формулиране на Константинополския събор, че Светият Дух изхожда единствено от Отца. Според изследователи, в частност София Георгиопулу²⁰, това схващане на императора цели да запази чистота на православното учение, което схваща filioque като богословско нововъведение, подкопаващо единството на Божествената Троица. Тази критика не е единствено догматическа, но засяга и политическите насоки на богословската гледна точка на латините. 2. Друга основна тема е папското върховенство, а именно латинското твърдение, че папата има върховенство дори над източните патриарси. Теодор е застъпник на византийската доктрина за равенство между Константинополския патриарх и римския папа, докато латинската постановка за върховенство на римския папа е против съборната природа на Църквата, вкоренена във византийската традиция на синодалност. За Ангелов отхвърлянето на папските претенции не е единствено защита на православната еклесиология, но и отражение на императорската си идеология. Императорът схваща себе си като защитник на Пра-

¹⁸ Máximos, metropolitan of Sardes, *The Oecumenical patriarchate in the Orthodox Church. A study in the history and the canons of the Church*, Patriarchal Institute of Patristic Studies, Thessaloniki, 1976, p. 81.

¹⁹ Патриарх Арсений Автореян (1200 – 30.IX.1273 г.) – патриарх на Константинопол (1254 – 1260 г.) и (1261 – 1265 г.) прекарва време в няколко манастира в Мала Азия, докато през 1254 г. не става патриарх в Никея. След смъртта на Теодор II Дука Ласкарис, заедно с Георги Музалон е пазител на невръстния император Йоан IV Ласкарис, но все пак коронясва узурпатора Михаил VIII Палеолог. Осъзнавайки стремежа на Михаил да управлява сам, напуска поста си, но е предуман да поеме отново длъжността си и прави повторна коронация на Михаил, вече в „Света София“ в Константинопол. След ослепяването на младия Йоан IV Ласкарис, отлъчва Михаил VIII Палеолог от църквата и синодът го сваля от длъжност и заточва (вж. Kazhdan, Al., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, p.187).

²⁰ Georgiopoulou, S. *Theodore II Dukas Laskaris (1222–1258) as an author and an intellectual of the XIII th century* (Doctoral dissertation, Harvard University 1990), 21–30.

вославната църква, като същевременно е отговорен за политическите стремления на папството. Също така е застъпник на схващането, че е императорско право, а и задължение да свиква събори, както и да се произнася по догматични въпроси, нерешени от събора²¹. 3. Защитата на византийските литургични практики – владетелят защитава използването на квасен хляб, застъпвайки схващането, че по-добре символизира възкръсналия Христос.

Теодор II Дука Ласкарис е едновременно и владетел, и богослов, чийто произведения ни осветляват по отношение на интелектуалния, а и религиозния живот в Никея през XIII в. Неговото писмено наследство отразява съпричастността му към основните постулати на православията и вярата му в свещената роля на императора, както и осъзнаването на отговорността си пред народа, която отговорност се превръща в огромно физическо страдание. Краткият живот на Теодор II Дука Ласкарис, съвсем краткото му царуване са белязани от огромни лични загуби (ненавременната смърт на обичната му Елена Асенина, както и неговото непрестанно влошаващо се здраве) от които той търси утеха именно в своите съчинения. Ранната му смърт, сложила край и на опита му да замени потомствената аристокрация със способни хора от народа, обрича делото му на отмяна, както и носи погибел на всичките му близки – роднини и съратници.

²¹ Вж. Dresseke, J. "Theodore Laskaris" BZ 3.(1894), 312-313; Norden, W. "Das Papstum und Byzanz", Berlin (1903), 378-383; Laurent, V. "La Pape Alexandre IV (1254-1261) et l'Empire de Nicee", EQ34 (1935), 34-35

Библиография

Angelov, Dimiter, *The Byzantine Hellene: The Life of Emperor Theodore Laskaris and Byzantium in the Thirteenth Century*, Cambridge University Press, 2019.

Angelov, Dimiter, "The Moral Pieces by Theodore II Laskaris", *Dumbarton Oaks Papers*, 65/66 (2011/12), 237-269.

Angelov, Dimiter, *The Byzantine Hellene: The Life of Emperor Theodore Laskaris and Byzantium in the Thirteenth Century*, Cambridge University Press, 2019.

Beck, H. G. *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, C.H. Beck'sche Verlag. Muenchen: 1959.

Georgiopolou, S. *Theodore II Dukas Laskaris (1222–1258) as an author and an intellectual of the XIIIth century* (Doctoral dissertation, Harvard University, 1990).

Döberl, M. "Berthold von Vohburg-Hohenburg, der letzte Vorkämpfer der deutschen Herrschaft im Königreiche Sicilien: Ein Beitrag zur Geschichte der letzten Staufer," *DZGw* 14 (1894), 225–226.

Kazhdan, Alexander, ed., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press 1991.

Κρικῶνης, Ἰω., Θεοδώρου Β' Λασκάρεως περὶ Χριστιανικῆς Θεολογίας Λόγοι (critical edition), Θεσσαλονίκη 1990.

Лазаров, И., И. Тютюнджиев, П. Павлов „Документи за политическата история на средновековна България XII-XIV век“ с. 58-59, Велико Търново 1993, превод Георги Баласчев. [I. Lazarov, I. Tyutyundzhiev, P. Pavlov "Documents for the political history of medieval Bulgaria XII-XIV c., translated by Georgi Balashev], Veliko Tarnovo 1993.

Laurent, V. "La Pape Alexandre IV (1254-1261) et l'empire de Nicée", *Échos d'Orient* 34 (1935), 26-55.

Máximos, metropolitan of Sardes, *The Oecumenical patriarchate in the Orthodox Church. A study in the history and the canons of the Church*, Patriarchal Institute of Patristic Studies: Thessaloniki, 1976.

Николов, Ангел (ed.), *Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов*. София: УИ, 2018 с. 583-586. [Angel Nikolov (ed), *Imperium Bulgariae Collection in honour of 60th anniversary of associate professor Georgi N. Nikolov*, University Publishing House, St Kliment Ohridski, Sofia 2018].

Norden, W. *Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergang des byzantinischen Reichs*, Berlin:Behr, 1903.

Tinnefeld, F. "Das Niveau der abendländischen Wissenschaft aus der Sicht gebildeter Byzantiner im 13. und 14. Jh.," *ByzF* 6 (1979), 254–260.